

Modern szociológiai paradigmák

Zárójelentés

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájában Némedi Dénes vezetésével működött a fenti nevű Tudományos Iskola. A kutatás keretét egy azonos című műhelyszeminárium adta. A szeminárium munkájában a Doktori iskola több tanára vett részt (Somlai Péter, Lakatos László, Róbert Péter). E műhelyszeminárium az egész Doktori Iskolában nagy érdeklődést keltett. A kutatás támogatására egy a résztvevők rendelkezésére álló, a kurrens nemzetközi irodalmat gyűjtő szociológiaelméleti szakkönyvtárat hoztunk létre. A szeminárium keretében mutatták be és vitatták meg a résztvevők tanulmányuk elkészült részeit, valamint neves külföldi kutatók (Szelényi Iván, Andreas Balog) előadásaira is sor került. Az Iskola (szeminárium) munkájában az OTKA program négy doktorandusz (Hack József, Huszár Ákos, Szabari Vera, Takács Erzsébet) alkalmazását tette lehetővé. Rajtuk kívül öt doktorandusz (Csizmadia Zoltán, Géring Zsuzsa, Király Gábor, Koroncai András, Zombory Máté) vett részt rendszeresen a szemináriumon, és írt tanulmányt a programot lezáró kötet számára. A résztvevők közül Némedi Dénes a témavezetője Géring Zsuzsának, Huszár Ákosnak, Szabari Verának, Takács Erzsébetnek és Zombory Máténak. A közeljövőben öt a programban közreműködő doktorandusz nyújtja be doktori értekezését.

Az Iskola három éves műhelymunkával megírta és megszerkesztette – a pályázati kiírásnak megfelelően – a fenti című kötetet. A kötet kiadásáról a Napvilág Kiadóval tárgyaltunk, a beadott szinopszist érdekesnek találták és hajlanak a megjelentetésére, a teljes szöveget a zárójelentéssel egy időben nyújtjuk be a kiadónak.

A következőkben tézisszerűen a fejezetek sorrendjében ismertetjük a kötet tartalmát. Az elméleti társadalomtudományi munka természetének megfelelően a kutatás során elért új eredményeket *csak a teljes szöveg* ismeretében lehet megalapozottan megítélni. A kötet teljes szövegét tömörített fájlban mellékeljük.

A bevezető, a kutatásvezető által írt fejezet négy lépésben tekinti át a modern elméleti szociológia főbb problémáit. Egyrészt foglalkozik azzal, hogy miképpen kellene értelmezni a paradigma-fogalmat a szociológia vonatkozásában, miként alakult és alakul a szociológia mint diszciplína. Ezt követően azokat a 'metateoretikus' megfontolásokat tekinti át, amelyek a körül a kérdés körül csoportosulnak, hogy vajon a szociológia problémája nem abból adódik-e, hogy magát, mint neve mutatja, a 'társadalom' tudományának gondolja, s ez a tárgymeghatározás beválthatatlan ígéreteket tartalmaz. A perspektívát kitérítve felveti azt a kérdést, hogy vajon a szociológiában érezhető rosszérzés nem a tudomány és a felsőfokú képzés egészének átrendeződéséből, új rendszerbe szerveződéséből ered-e. Végül, egy záró szakaszban felvázol egy lehetséges sémát a tudomány és a szociológia átalakulására vonatkozóan.

Kiindulva a szociológia válságával kapcsolatos panaszokból és sirámokból és vitatkozva azokkal bemutatja azt, hogy a szociológia korántsem tekinthető valamiféle szétesett tudománynak, rendelkezik egy ténylegesen működő gyakorlati paradigmával. Ennek a 'cél tudatos empirizmusa' nem vitt közelebb egy olyan helyzethez, amelyben létrejöhetett volna néhány nagyobb elméleti blokk. A sikeres mezoszintű kutatás és az úgynevezett elméleti tevékenység között elég nagyfokú a szakadás. A különböző részterületeket egyesítő víziót, modellt alig találunk – a létező szociológiai elméleti modell-javaslatok szintjén nem lehet integrálni a tényleges szociológiai kutató tevékenységet, míg a kutatásgyakorlat, a módszertan szintjén ez a tevékenység integrálható, eredményei összehasonlíthatók.

Az elméleti mező – a ténylegesen megfigyelhető széttagoeltság ellenére – nem tekinthető strukturálatlannak. Az sem állná meg a helyét, ha a mai szociológiát a szokásos értelemben multiparadigmatikus tudománynak tekintenénk. Nem léteznek olyan egymás mellett álló modellek, amelyek egyaránt tartalmazzanak elméleti állításokat, egy hozzájuk tartozó kutatási gyakorlatot és megfelelő apparátust. A helyzetet inkább aparadigmatikusnak lehet nevezni, azaz létezik egy független elméleti diskurzus, ahol egymással összeegyeztethetetlen, változó mértékben befolyásos elméleti kezdeményezések között folyik a vita. Létezik emellett egy jól fejlett, üzemszerűen működő kutatási gyakorlat, részterületekre vagy egyes jellegzetességekre koncentráló 'középszintű' elméletekkel. A két terület között kicsi a közlekedés.

Ezt követően a bevezető tanulmány megvizsgálja a szociológia központinak tartott fogalma, a 'társadalom' különböző értelmezéseit. A konklúzió az, hogy e fogalom köré már nem lehet konzekvensen felépíteni a szociológia elméleti magvát. A szociológia esetében nem a 'társadalom reprezentációjáról' van szó. A szociológia nem leképezi a társadalom/gazdaság/politika tagolódást, hanem a maga diskurzusával alkotóeleme annak a gyakorlatnak, amely létrehozta, fenntartja vagy aláássa ezt a tagozódást. Márpedig ma a társas világ gyakorlatai és diskurzusai aláássák azokat a különbségtételeket, amelyeken a speciálisan a 'társadalom' tudományának is tartott szociológia léte alapult. Ebben az értelemben az előző alfejezetben feltárt elméleti sokrétűség érthető.

A harmadik lépésben a bevezető tanulmány a tudomány működés módjával kapcsolatban vet fel kérdéseket. Összhangban a nemzetközi irodalomban megfigyelhető tendenciákkal az alfejezet rámutat arra, hogy ahhoz a korszakhoz képest, amikor a modern szociológia kialakult, vagyis a XX. század közepéhez képest a tudomány működés módja, elsősorban a felsőoktatás átrendeződése miatt lényegében megváltozott. Az újfajta tudásprodukciónak szétfeszíti a diszciplináris határokat, ezzel meggyengíti a hagyományos egyetemi struktúrák erejét. Másrészt a tudástermelésben résztvevők körének növekedése miatt a tudományban érdekelt népességnek a korábbi privilegizáltsága gyengül. Harmadrészt bővül azok köre, akik a tudományban érdekeltek. A széles körben megfigyelhető inter- és transzdiszciplináritást ennek a változásnak a fényében lehet értelmezni.

Az a kép, amelyet a diszciplináris, jól körülhatárolt paradigmák által rendezett tudományról alkottunk, tarthatatlan. A tudomány sokkal inkább hasonlít egy komplikált, igazi mag vagy centrális tengely nélküli hálózathoz, amely a környezetével számos ponton érintkezik, amelynek a határai nehezen adhatók meg, s amelyen belül az egyes részterületek is csak időlegesen azonosíthatók. A transzdiszciplináritás terminus is félrevezető, hiszen azt sugallja, hogy a diszciplinák mint egységek viszonylag egyszerűen azonosíthatók, noha persze határaik átjárhatóak. Sokkal inkább arról van szó, hogy minden ilyen időleges konstelláció ideiglenes és csak meghatározott szempontokból egyértelmű. A szociológiát régtől kísérgeti az inter-, pluri-, multi- vagy transzdiszciplináritás eszménye vagy délibábja. Az általános tudománya akart lenni, ahogy a szociológusok az 'általánosság szakértői'. Az empirikus kutatás egy meghatározott módjához szorosan kapcsolódó szociológiai diszciplinárizálódással párhuzamosan egy de-diszciplinárizálódás is folyt.

* * *

A kötet egyes tanulmányai ebbe a tudományos halmazba mélyítenek fúrásokat. Nem tekinthető tehát a kötet extenzív áttekintésnek, hanem egy-egy jelentősnek tartott részterület szemszögéből tekintik át a pontosan meg nem adható határokkal rendelkező szociológiai tudományosság állapotát.

A kötet első nagyobb szekciója inkább az átmenet, a posztparsonsiánus időszak fejleményeivel, irányzataival foglalkozik. A modern szociológia tárgyalásánál Parsonsból kell

kiindulni, nem azért, mert ő lett volna a módszeres empirikus kutatások 'atyja', és nem is azért, mert megteremtett volna egy a kutatásokat összefogó tartós 'nagy' elméletet. Szerepe az volt, hogy 'volt': létezése demonstrálta, hogy elgondolható az 'immanensen szociális' világ, vagyis egy csak a szociológiára tartozó terület – annak ellenére, hogy az emberi világban a gazdasági, kulturális, politikai és társadalmi aspektusok elválaszthatatlanul összefonódtak. A kutatás ennek a 'világnak' a felbomlásáról szól.

A szekción belül az első fejezet (Koroncai Andrásról) a luhmanni társadalomelmélettel foglalkozik. A társadalomelméleti funkcionális radikalizálása és a funkcionális, környező világra vonatkoztatott rendszerfogalmat kidolgozó, kibernetikai rendszerelmélet szociológia szempontjából történő összekapcsolása áll Luhmann érdeklődésének középpontjában. Elutasítja az ontológiai metafizika hagyományát, a szociológiai szemlélet újdonságának a 'máshogy is lehetséges', a kontingencia probléma-nézőpontjának bevezetését, a funkcionális szemléletet tartja. A hatvanas évek második felétől a radikalizált funkcionálisnak és a kibernetikai rendszerelméletnek a fenomenológiai értelem-leírással történő ugyancsak szociológiai szempontú összekapcsolása válik döntővé.

Az a centrális kérdés, hogy hogyan értelmezi Luhmann a szocialitást és a (modern) társadalmat, hogy leírható-e egyáltalán a modern társadalom társadalomként. Luhmann egyfelől nem tartja adekvátnak a szociológiai hagyomány fogalmiságát, következésképpen a társadalom szociológiai fogalmát sem a modern társadalom (ön)leírása szempontjából, másfelől ugyanakkor osztja azt a – klasszikus vagy talán óeurópai, ám ma egyáltalán nem magától értetődő – előfeltevést, hogy létezik társadalom, és a szociológia tárgya a társadalom, záróköve pedig a társadalomelmélet.

A szociológia fogalmiságának inadekvátsága azt jelenti, hogy a szociológia csődöt mondott a modern társadalom megértését, a modern társadalom elméletének megalkotását illetően. Luhmann a csőd okát nem a társadalomelméleti érdeklődés hiányában, a burjánzó empirikus kutatások átfogó társadalomelméletté való összeillesztésének lehetetlenségében, a létező társadalomelméletek összeegyeztethetlenségében, hanem négy megismerést blokkoló előfeltevésben látta: (1) A társadalom konkrét emberekből és viszonyaikból áll. (2) A társadalom a konkrét emberek konszenzusa, vélekedésük megegyezése és céltételezésük komplementaritása által konstituálódik vagy integrálódik. (3) A társadalom regionális, territoriálisan határolt egység. (4) A társadalom kívülről megfigyelhető. Így és ezért a szociológia nem kínál megfelelő fogalmiságot a modern társadalom leírására – azaz a szociológia és annak fogalmi óeurópaiak.

1984-ben megjelent Luhmann által első igazi műnek nevezett, az értelmezők által főműként aposztrofált *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, amelyben Luhmann tisztázni kívánta azokat a fogalmakat, amelyekkel társadalomelméletében a modern társadalom értelmezhető, leírható. A *Soziale Systeme* óta Luhmann az itt kidolgozott fogalmisággal dolgozott, de az általános rendszerelmélet új fejleményei és az ismeretelméleti konstruktivizmus lehetőséget kínáltak az újraírás számára. Luhmann így jutott végül az 1997-ben megjelent, az értelmezők által *opus magnum*ként aposztrofált társadalomelméleti könyvében, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*-ban egy radikális antihumanista, antiregionalista és konstruktivista társadalomfogalomhoz, amellyel szerinte a modern társadalom – ellentétben az óeurópai előfeltevéseken nyugvó fogalmisággal – adekvát módon írható le. (1) A társadalom kommunikációkból áll. (2) A társadalom határa nem területi, hanem kommunikatív elérhetőség által jelölődik ki. (3) A tudomány a társadalom tudománya, a társadalom a tudomány konstrukciója.

Látható, hogy Luhmann egyfelől szakítani kíván a szociológia hagyományos vagy óeurópai társadalomfogalmával, másfelől ugyanakkor kitarthat a szociológia hagyományos vagy

talán óeurópai előfeltevése mellett: (annak ellenére – itt nem ellentmondásról van szó –, hogy a társadalom konstrukció, létezik társadalom). Luhmann tehát egyfelől azt állítja: ahogyan a szociológia által a társadalom társadalomként írta le önmagát elveszítette plauzibilitását, másfelől ugyanakkor azt: a szociológia hagyományos határainak áthágása által a szociológia a modern társadalom plauzibilis ön(újra)leírásává válhat.

A luhmanni szociológia azonban nem egyszerűen azért paradox, mert a szociológia társadalmának eltűnése ellenére a társadalom elmélete, hanem egyúttal azért, mert megkérdőjelezni látszik Luhmannnak azt az elgondolását, hogy a társadalom minden szociális rendszert átfogó szociális (szuper)rendszer lenne, azt a luhmanni előfeltevést tehát, hogy plauzibilisen beszélhetünk ma társadalomról.

Luhmann hatvanas-hetvenes években kidolgozott koncepcióját a fejezet három lépésben mutatja meg: előbb Luhmann radikális funkcionalizmusát, majd a rendszer és az értelem kérdését, végül a szociális rendszerek koncepcióját. A két fő tézis: (1) A szociális rendszerek luhmanni elmélete a radikális idegenséget középpontba állító elmélet. (2) A radikális idegenséget középpontba állító luhmanni elmélet a radikális (mind a hagyományos, mind pedig az összehasonlító funkcionalizmust radikalizáló) funkcionalizmus pályáján mozgó elmélet. Másképpen megfogalmazva: Luhmann rendszerelméletének voltaképpen témája nem a rendszerek, hanem a világ – a világ komplexitása és kontingenciája. A szociális rendszerek világ komplexitására és kontingenciájára transzcendált, azaz végső soron radikális idegenségnek kitett rendszerek, melyek éppen e transzcendáltságuk vagy kitétségük felől érthetők meg. Innen világítható meg vagy nyerhet értelmet Luhmannnak az a provokatív tétele, hogy a szociális rendszerek nem emberekből állnak, hanem az emberek megszüntethetetlenül és folyton-folyvást (hasonlóképpen mint a világ) a szociális rendszerek környező világa.

A radikális idegenséget középpontba állító szociális rendszerek luhmanni elmélete tehát azt állítja, hogy a modern társadalom leírása akkor adekvát, önleírása akkor plauzibilis, ha a világ komplexitását és kontingenciáját állítja középpontba. A modern társadalom és a társadalom szociológiai fogalmát megkérdőjelező alaproblémája ugyanis a világ komplexitására és kontingenciájára transzcendáltsága, radikális idegenségnek való kitétsége.

A társadalmi rendszereket Luhmann mint értelmi rendszereket ragadja meg. Az értelem mint szociológiai alapfogalom értelmezésében Luhmann Husserl fenomenológiájához, annak értelemfogalmához kapcsolódik, mégpedig úgy, hogy nem követi az értelmet és az értelemképződést az értelemadó tudatra vagy szubjektivitásra redukáló Husserl-t, mert úgy látja, hogy az értelem elsődleges a szubjektivitáshoz képest, következésképpen visszavezethetetlen rá, de elsődleges a világgal szemben is. Az értelem nem szorul semmiféle értelemadóra és semmiféle értelemhordozóra, hanem értelem hordozója értelem.

Luhmann az interszubjektív konstitúció problémáját a szociális kontingencia problémájának nevezi. Ezt Luhmann rendszer-konstitúcióvá kívánja átírni, mert az interszubjektív konstitúció felől a szociális valóság a szubjektumok közössé tétele által és szubjektivitásuk fölládozása árán érhető el. Luhmann javaslata az, hogy mind a szubjektumot, mind a szociális valóságot rendszerként értelmezzük. A szocialitás rendszerként történő értelmezésére Luhmann a kibernetikai-funkcionális rendszerelméletet veszi igénybe.

Luhmann figyelme a rendszer és világ együttes konstitúciójára irányul. Ennek a problémának az elemzése vezet el a komplexitás kérdéséhez, annak belátásához, hogy ez a komplexitás meghatározhatatlan, innen ered a világ elsajátíthatatlan idegensége, amely nem lokalizálható a rendszerben vagy a környező világban, amely megválaszolhatatlanul választ követel és elháríthatatlanul irritál. A rendszer/környezet megkülönböztetés mint határmegvonás és határmegőrzés nem a tér kettéosztása, hanem a határ értelemhatár: értelemhatár-megvonás által konstituálódik és identifikálódik a rendszer mint értelem-

összefüggés. A társadalomról mint szociális rendszerről ugyanaz elmondható mint minden szociális rendszerről és mint minden funkcionális rendszerről: a rendszer/környező világ megkülönböztetés mint stabilizált-strukturált utalás-összefüggés egyúttal a lehetőségekre (a lehetséges és a lehetetlen lehetőségekre) előstrukturált nyitottság. A rendszerképződés a kontingencia vagy komplexitás problémáját nem oldja meg, az értelmi rendszerek legfeljebb időleges stabilizációra képesek.

A szekció második fejezete (Némedi Dénes munkája) Habermas kései írásaiból merítve mutatja be, miként ötvöződnék egybe politikaelméleti, szociológiai és jogfilozófiai megfontolások egy koherens korértelmezésben. Előbb azt kíséri végig a fejezet, hogyan értelmezte Habermas nagy összefoglaló művében, *A kommunikatív cselekvés elméletében* és későbbi írásaiban a modernitás változásait. E munka elméleti gerincét az a feltevés képezte, hogy a társadalmi világ elméletileg egy duális fogalmi szerkezet segítségével, rendszer és életvilág kettősségében ragadható meg. Habermas megközelítése nyelvfilozófiai, társadalomfilozófiai, erkölcsfilozófiai, rendszerelméleti és szorosabban vett szociológiai feltevéseket kombinált. Ebben a tekintetben azt a pluridiszciplinaritást képviselte, amelyet a modern társadalomelméletek számos kritikusa követel. A megközelítés vonzó volt, mert társadalomelméleti problémák megoldására kínált eszközt. Felszámolni látszott a szociológiaelméletnek azt a régi hasadását, amelyben elváltak egyrészt a mikroszint értelmezésére, másrészt a makrofolyamatok magyarázatára képes elméletek, de ugyanígy azt a szakadást is, amely az értelmező-megértő, 'humanisztikus' és a magyarázó-objektivisták 'tudományos' elméletek között feszült. További előnyt jelentett *kordiagnosztikus* ereje. Azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a TKH absztrakt filozófiai kritikai szempontjai társadalmi-politikai kritikai érvekké alakíthatók.

A korábbi kordiagnózis szilárd keretét alkotó világrendszer-konkurrencia megszűnése, a kelet-európai rendszerváltások utáni helyzet arra kényszerítette Habermast, hogy alapfeltevéseit gondolja át. Ez az út vezetett a jogelméletbe. Habermas szerint a jog – tényszerűség és érvényesség egysége – természete szerint egyetlen halmazba fogja össze azokat az elemeket, amelyeket korábban egymástól elválasztva egyrészt az interperszonális kommunikációban, másrészt a kommunikációt leegyszerűsítő mediumfolyamatokban fedezett fel. Habermas demokráciaelmélete azzal az igénnyel lépett fel, hogy az európai és észak-amerikai politika- és jogfilozófia tradicionális polaritásait felváltó-feloldó, 'harmadik' megoldást javasoljon, amely jobban illeszkedik a demokratikus politika tényleges folyamataihoz. Ez a tárgyalásos demokrácia koncepciója, amely magába olvasztja a korábbi nyilvánosság-elméletben megfogalmazott elveket. A nyilvánosság nem intézmény, nem szervezet, nem rendszer, nem szerepekre és tagsági viszonyokra vonatkozó szabályok által szervezett, hanem vélemények kommunikációs hálózata.

A tanulság nemcsak az, hogy a jog nem helyezhető el rendszer és életvilág dualizmusában, hanem mindkettőt átfogja, hanem az is hogy jogelmélet, társadalomelmélet és politikaelmélet diszciplinárisan elkülöníthetetlenül fonódik össze, s csak ebben a transz- vagy pluridiszciplinaritásában képes a modern világ értelmezésére.

A szekció harmadik fejezete (Huszár Ákos munkája) témájában szorosan kapcsolódva az előzőhöz a nyilvánosság, civil társadalom és új osztály egymáshoz közvetlenül kapcsolódó és mégis nehezen összeegyeztethető fogalmait vizsgálja meg. A modern szociológiai irányzatok egyre kevésbé férnek meg a klasszikus szociológia diszciplináris keretei között. Nincs ez másként a kritikai elmélettel sem, amelynek a helye valahol a politikai filozófia, illetve a szociológia között jelölhető ki. A kritikai elméletet története során sohasem lehetett egyértelműen szociológia diszciplínának tartani. Manapság pedig legalább akkora valószínűséggel lelhetünk a kritikai elmélet képviselőire a különböző gazdasági, politikatudományi, vagy társadalomfilozófiai tanszékeken, mint a szociológia berkeiben.

A fejezet két nagyobb egységre tagolódik, a civiltársadalom mai elméleteit, illetve az újosztály elméleteket tárgyalja. A civiltársadalom elméletek a társadalmi, politikai intézmények gazdasági redukciójának tarthatatlanságára hívják fel a figyelmet. Elutasítják Marx felfogását, mely szerint a polgári társadalom intézményei pusztán a burzsoázia ideológiáját képviselik, s a jogrendszer, s a különböző társadalmi egyesületek közvetítő szerepének jelentőségét próbálják újrafogalmazni. A civil társadalom fogalmának legnagyobb újdonsága vetélytársaihoz (a politikai közösséget előtérbe állító republikanizmushoz, a kooperatív gazdaságot előtérbe állító szocialista utópiához, a piacot magasztaló gazdasági liberalizmushoz és a nemzet pre-társadalmi közösségét hangsúlyozó konzervativizmushoz) képest, hogy nem hirdeti a társadalmi élet különböző formái közül egyik elsőbbségét sem, egyiket sem preferálja, és egyiket sem értékeli le a másikkal képest. A civil társadalom elmélete olyan ideológiát sugall, amely egyfajta anti-ideológia, a civil társadalmi közösség pedig egyfajta metaközösséggé jelenik meg. A korábbi válaszokkal ellentétben nem igényel magának kizárólagosságot, így ténylegesen helyt ad a társadalmi pluralizmusnak, támogatja a legkülönbözőbb közösségi típusokat, az életformák változatosságát. Nem fenyegeti-e a civil társadalmi utópiát a kiüresedés veszélye? Tartalommal a demokratizálódás konkrét elképzelése töltheti meg ezt az utópiát. A demokratizálódás nem állhat meg a médiumvezérelt alrendszerek, a gazdaság és politika határainál, elsődleges terepe éppen a civil társadalom. A cselekvéskoordináció a civil társadalom területén a társadalmi integráció révén valósul meg, e terület a rendszermechanizmusok helyett a kommunikatív cselekvés fogalmával jellemezhető. Mindez lehetőséget teremt a különböző tekintélyelvű intézmények demokratizálására a civil társadalmon belül.

Az újosztály elméletek egy új osztály, az értelmiség osztályhatalmának lehetőségét vetik fel – éppen azokat a folyamatokat vizsgálva, amelyek elemzése alkalmat adott a civiltársadalmi gondolatok megfogalmazására. Ezek az elméletek ugyan az osztályharc marxizmus gondolatához kapcsolódtak, de azt egy általánosabb fogalmi keretbe ágyazták, nem csak a Marx által látott osztályokat figyelték meg, és nem csak a kapitalizmusban láttak osztályokat. A posztkommunista átmenetben ezek az elméletek meghatározott (de elméletenként mindig máshogy meghatározott) csoportok hatalmi törekvéseit látták. Ebből a perspektívából a civiltársadalmi koncepciók éppen nem utópiának, hanem az értelmiségi osztályhatalmi törekvések ideológiájának mutatkoznak. A civil társadalom fogalma alkalmas volt arra, hogy egyszerre közvetítsen olyan liberális értékeket, mint az emberi jogok, s olyan elsősorban a konzervatívok, illetve baloldaliak számára különösen hangsúlyos meggyőződések, mint például a közösségi élet fontossága. A civil társadalom fogalma így lehetővé tette, hogy a humanisztikus értelmiség ideológiailag különböző irányokba elkötelezett csoportjai az uralkodó renddel szemben egységes erővé formálódjanak.

A tanulmány rámutat a kritikai elmélet egyik központi apóriájára: vagy erős normatív tartalmat kell hordoznia, s akkor törekvései ideológiaként lepleződhetnek le, vagy a társadalom hatalmi struktúráit elemezve 'realista' lesz, viszont lemond arról, hogy utópikus eszményeket nevezzen meg.

A szociológia önmagát mint a társadalmi viszonyokat kutató tudományt határozta meg, az emberek, csoportok, intézmények (vagy bármilyen más aktor) közti interakció értelmezésével foglalkozott. Az utóbbi néhány évtizedben megteremtődött egy olyan társadalomtudományi szemléletmód, a társadalmi kapcsolathálózat-elemzés, amely, noha elsődlegesen szociológiai gyökerekkel rendelkezik, egyre sikeresebb szerepet vállal a társadalmi jelenségek komplex, multidiszciplináris vizsgálatában. Ez a tárgya a következő fejezetnek (Csizmadia Zoltán munkája). Egy olyan sikertörténetről beszélhetünk, amely az elmúlt két évtizedben gyökeresen átalakította a szakértők és laikusok gondolkodásmódját a személy- és csoportközi viszonyokról, az egyéni és kollektív cselekvés mechanizmusairól, az

olyan képlékeny társadalomtudományi fogalmakról, mint a bizalom, a reciprocitás, vagy az altruizmus és egyáltalán a társadalmi integráció kérdéséről. A hálózatelemzés és a társadalmi tőke kutatás nem összpontosít egyetlen témára, nem csak egy szaktudomány kognitív erőforrásait mozgósítja, a szociológián kívülről is 'táplálkozik', más tudományterületekből merít, nem csak szociológiai témákban 'illetékes'. 'Ikertémákról' van szó. A fejezet áttekintést ad az egyre bővülő irodalomról, és elemzi a kutatás nyilvánvaló dilemmáit.

A hálózatok és a kapcsolati erőforrások nem csak azért érdemelnek figyelmet, mert a jelenkori szociológia 'divatos' és eredményes kutatási témái, hanem azért is, mert 1) az ezekre összpontosító szemléletmód sikeresen integrálja a különböző gondolkodásmódú kutatókat és az egymástól elsöre idegennek tűnő témaköröket; illetve 2) megpróbálja negligálni az egyén és társadalom dichotómiáját, amely a szociológia születése pillanatától kezdve komoly fejtörést okoz.

A társadalmi tőke mint fogalom, kategória, adottság, metafora vagy egyéb más jellemzővel illetett társadalomtudományi entitás kétség kívül divatossá vált az elmúlt két évtizedben. Ennek természetesen nem csak előnyei vannak. A legnagyobb problémája a társadalmi tőkével foglalkozó szakmai közösségnek az, hogy még egy közös fogalmi platformban sem tudtak megegyezni. Valójában miről is beszélnek: társadalmi tőkéről, kapcsolati tőkéről, hálózati tőkéről, kapcsolathálózati erőforrásokról? Ezzel párhuzamosan az sem egyértelmű, hogy milyen társadalmi elemek, mechanizmusok, funkciók sorolhatók be a kifejezés mögé. Elgondolkodtató az a kettősség is, ami a társadalmi tőke individuális és közösségi megjelenési formáinak szétválasztásából fakad. Egyéni vagy inkább közösségi erőforrásokról beszélünk, vagy mindkettőről? Vajon mennyire szoros a kapcsolata a többi tőkeformával (gazdasági, kulturális, szimbolikus stb.), vajon ebben a tágabb elméleti keretrendszerben kell-e tárgyalni? A társadalmi tőkefogalom kényes pontja éppen a széles felhasználhatóság, a 'jolly joker' szerepkör. Ugyancsak nehéz kérdés a mérhetősége. A társadalmi tőke kétségekívül sokágú elemzése minden probléma ellenére hozzájárult a szociológia újraorientálásához. Szakítást jelentett ez a XX. század közepi szociológiának azzal a szemléletével, amely a cselekvő-szituáció dichotómiájából indult ki, és a tőkemodell elvileg módot nyújt arra, hogy a társadalmi folyamatok magyarázatában a tényezőket valós bonyolultságukban lehessen tekintetbe venni: normákat, szimbolikus erőforrásokat éppúgy, mint kapcsolatokat, anyagi javakat és szervezeti erőforrásokat. Más kérdés, hogy az egyes irányzatok ezt a lehetőséget milyen mértékben valósítják meg.

A két kutatási irány népszerűsége nemcsak azzal függ össze, hogy módot adnak a különféle tudományos megközelítések integrálására, hanem azzal is, hogy eszközt kínálnak az évezredfordulón a hagyományos társadalomtudományos fogalmakban megragadhatatlannak bizonyuló jelenségek értelmezésére, legyen szó az új típusú gazdasági-pénzügyi kapcsolatokról vagy az egymástól látszatra nagyon távol eső folyamatok (gazdaság, művelődés vagy a társiasság formái) meglepő összefüggéseiről.

A következő fejezet (Hack József munkája) egy programjában és elméleti eszköztárában bevallottan pluridiszciplináris, elsősorban nem a szociológiában, hanem a társtudományokban honos és onnan a szociológiára kiterjeszkedő irányzatot mutat be. A racionális döntések elmélete (RDE) a múlt század utolsó harmadában megkerülhetetlen paradigmája lett a társadalomtudományoknak. Sikerének megítélése azonban erősen megosztja a társadalomtudósokat. Különösen heves ellenérzésekkel viseltettek a paradigma iránt a szociológusok, akik többnyire a közgazdaságtan imperializmusát látták a racionális döntések elméletének saját tudományterületükre történő beszivárgásában.

A fejezet célja a racionális döntések elméletének analitikus bemutatása. Rövid elmélettörténeti áttekintés után a racionális döntések elméletének definiálására tesz kísérletet,

melynek során bebizonyosodik, hogy nem egy elméletről, hanem egy olyan paradigmáról van szó, amely a társadalomtudományok számos területére beszüremkedett már. A paradigma bemutatása axiómáinak ismertetésével indul, majd lépésről lépésre halad az egyéni cselekvők parametrikus döntési helyzetekben végbemenő viselkedésétől a stratégiai cselekvésekig, majd ezek makroszintű következményeinek vizsgálatáig.

A paradigma gyökerei legalább a XVII. századig, a szerződéselméletek megszületéséig nyúlnak vissza. A szerződéselméletek közös magva, hogy a racionális, önérdekkövető egyének döntésének eredményeként, egy racionális cselekvéssel, a társadalmi szerződés megkötésével lép át az emberiség a – bizonytalan státusú – természeti állapotból a szervezett politikai létbe. A politikai mellett a természetesen a gazdaság szférája volt a másik olyan terület, ahol a racionális döntések elméletének csirái a felvilágosodás során megjelentek. A racionális döntések modern elmélete szempontjából a gazdasági példák amúgy is adekvátabbak, hiszen a racionális cselekvő tipikus példajaként a szűkös erőforrásait (pénzt) saját vágyai kielégítésére optimálisan hasznosító fogyasztóra szoktak mutatni. A racionális, önérdekkövető egyének individuális döntései, cselekvései a racionális döntések elméletében különböző aggregációs mechanizmusokon keresztül makroszintű eredményekhez is vezetnek. Az egyik ilyen klasszikus mechanizmus a *láthatatlan kéz*, amely mintegy a piacon tevékenykedő egyének önös tettei nem szándékolt következményeit igazgatja és szolgálja a nemzetgazdaság egészét és mindenki jólétét. Időben előrefelé haladva a XIX. századból az utilitarianizmus tekinthető olyan szellemi áramlatnak, amely a modern RDE előzményeként értékelhető. Vilfredo Paretot és Max Weber is saját szellemi előfutárai között tartja számon a racionális döntések elmélete. Weber mint a szociológia egyik atyja, elméleti legitimitációt kölcsönözhet az RDE-t sokszor közgazdaságtani imperializmusként elutasító szociológusok körében a – kétségkívül közgazdasági alapokon nyugvó – megközelítésnek. Előfutárai közül időben legközelebb a modern RDE-hez a társadalmi csere Homans által kidolgozott elmélete áll.

A racionális döntések elmélete sikeres abban, hogy egyre nehezebb olyan társadalomtudományos diszciplínát mondani, amelyre ne próbálták volna meg alkalmazni modelljeit. Sokan a társadalomtudományok egységesítésének lehetőségeként, a társadalomtudományok univerzális nyelveként ünneplik. Vannak, akik az egységes szociológia elmélet letéteményeseként tekintenek rá, de vannak, akik attól tartanak, hogy az elmélet széles körű elterjedése a szociológia – mint önálló akadémiai diszciplína – eltűnéséhez vezethet.

E paradigma alapvetően a metodológiai individualizmus talaján áll, és modelljei alapvetően önérdekkövető, racionális cselekvőkkel számolnak, akik a rendelkezésükre álló információk alapján saját *hasznuk* maximalizálására törekszenek. Számos eltérés van azonban a paradigmán belül a racionalitás definíciója, az önérdek és ezzel kapcsolatban a haszon (illetve esetleges egyéb ösztönzők) körének megállapítása tekintetében. A tanulmány különböző elméleti alapállásokat mutat be ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, kitérve azok előnyére és hátrányára egyaránt..

Az RDE, mint cselekvéselmélet az egyéni cselekvés magyarázatára törekszik parametrikus illetve stratégiai döntési szituációkban. Az előbbi esetben, amit a szakirodalom időnként „természet elleni játszmáknak” is nevez, egyetlen cselekvő van a színen, olyan körülmények között, amelyek nem függenek az ő döntésétől. Ennél valamivel komplexebb, és a társadalomtudományok számára relevánsabb helyzet a stratégiai, amelyben legalább két cselekvő áll szemben egymással, és döntésük illetve várható hasznuk nem független a másik döntésétől illetve várható hasznától. Az ilyen helyzetek vizsgálata jelenti a játékelmélet territóriumát. A játékelmélet egyik legfontosabb megállapítása, hogy bizonyos helyzetekben az egyéni racionalitás szuboptimális helyzetet eredményez.

A többszereplős játékok vizsgálata már egyenesen vezet tovább a racionális döntések elméletéhez, mint társadalomelmélethez. Ezen a szinten már az egyéni cselekvések makroszintű következményei képezik az elemzés tárgyát. Az egyéni cselekvéseknek különböző aggregációs mechanizmusokon keresztül lesznek makroszintű társadalmi következményei. Az aggregációs mechanizmusok klasszikus példája a piac. A piac mellett a másik viszonylag jól ismert aggregációs mechanizmus a politikai választás. Az RDE-paradigma keretei között az egyik legfontosabb kérdést a kollektív cselekvés, a kollektív döntések problémája jelenti. A probléma klasszikus, olsoni bemutatása mellett, olyan alternatívákat is megvizsgál a tanulmány, amelyek nagyobb eséllyel magyarázzák a kollektív cselekvések létrejöttét, mint az eredeti séma. Ennek kapcsán szembesülhetünk azzal, az RDE-paradigma egészét érintő tendenciával, hogy az elmélet keretein belül felmerült problémák megoldása során a paradigma eredeti keretei erodálódnak, a tágabb körű használhatóság érdekében segédhipotézisek, kiegészítő feltevések kerülnek elfogadásra, illetve a korábbi fogalmak változnak, felpuhulnak.

A fejezet befejező részei elsősorban nem irányzatokkal, hanem kutatási területekkel foglalkoznak. Olyan területek ezek, amelyeken programszerűen megfogalmazódik az az igény, hogy több tudományterület erőforrásait kell egyesíteni, azaz már nem arról van szó, hogy a kutatók kölcsönvesznek megközelítésmódokat, elméleti elemeket, belátásokat az egyes tudományágaktól, hanem arról, hogy a kutatást el sem tudják képzelni az 'interdiszciplináris' vagy egyáltalán nem 'diszciplináris' együttműködés nélkül.

A következő fejezet (Takács Erzsébet munkája) hosszmetzeti képet ad az örök konkurensok és örök együttműködők, a szociológia és történettudomány francia földön történt viadaláról.

A modern szociológia paradigmákra koncentrálnak a kutatásba illeszkedő, francia szociológia és történettudomány viszonyát elemző írás Émile Durkheim és kortárs történész vitapartnerei történetével indul, mivel a szociológia szerepéről, feladatairól vallott durkheimi elképzelések (elvek?) ma is – ha többnyire nyíltan nem is bevallottan – állandó hivatkozási alapot jelentenek. Különösen igaz ez a történettudománnyal, társadalomtörténelemmel érintkező, kapcsolatba kerülő szociológusok esetében. A fejezet a diszciplínák egy-egy korszakban meghatározó képviselői, áramlatai közötti polémikákra illetve párbeszédre összpontosít, azaz e két diszciplína kapcsolódási pontjaira helyezi a hangsúlyt. Ezt – akárcsak a századelő vitatkozási – módszertani-elméleti problémák vizsgálatával, nem pedig tényleges kutatások elemzésével teszi.

Az első rész a durkheimi szociológia történelemtudománnyal folytatott diszciplínaépítési küzdelmét ismerteti a *fin de siècle* Franciaországában. Ennek során konkrét módszertani és episztemológiai munkákat (Charles-Victor Langlois, Charles Seignobos és François Simiand), illetve az 1903-1908 között zajló vitákat elemez és kontextualizál. E szövegekből számos olyan problémát lehet feleleveníteni, melynek továbbgondolása a kortárs társadalomtudós számára is érdekes, vonatkozzon ez akár episztemológiai (pl. a történeti tény vagy a történészi elfogultság, az okság, az egyén-kollektívum kérdése), akár módszertani kérdésekre (pl. komparatiztika, narratív történetírás).

Az ezt követő rész a két világháború közötti korszak szociológiai interregnumával foglalkozik, elsősorban az *Annales sociologiques*-ban megjelent vonatkozó írások elemzése révén. A durkheimiánus szociológusok e folyóirata ugyanis mintegy ellenpontként szolgált az *Annales d'histoire économique et sociale* (röviden: *Annales*) történelmi folyóiratához és historiográfiai irányzatához kötődő hatalmas szakirodalom mellett. A két *Annales* összevetése, a szociológusok perspektívájának láttatása mind azt bizonyítja, hogy a szociológusok az évtizedes durkheimi elvek állandó ismételtetésén túl nem voltak képesek

reagálni a háború után jócskán megváltozott diszciplináris helyzetre. A szociológia e két világháború közötti koncepciótlansága súlyos teherként jelenik meg később is, az 1945 utáni diszciplína (újja)építési lázban, ahogyan azt a következő részek ismertetik.

Az ötvenes-hatvanas évek szociológiája szintén egy vita köré elrendezve jelenik meg. Claude Lévi-Strauss, Georges Gurvitch és Fernand Braudel több éven át zajló polémiája a szociológia, történelem és antropológia szerepéről remek apropót nyújt mind az intézményes, mind az elméleti változások bemutatására. Mindezeket túl személyes okok is befolyásolták a diszciplína sorsának alakulását. A 20-as, 30-as évek szociológiájának elméleti gyengélkedése Célestin Bouglé kiváló szervezési képességével, míg az 50-es évek jó intézményi pozíciói Gurvitch elfeledésre ítélt, de a kortársakra nyomasztó súllyal nehezedő szociológiájával egészült ki. A korszak meghatározó vonása mégsem ez, hanem az antropológia dominanciája, mely számos szociológus munkásságát érezhetően befolyásolta (Foucault, Bourdieu stb.). Ennek azonban máig ható következménye, hogy a historicitás vagy az idő problematikája a mai napig háttérbe szorult a francia szociológiában. Ezt az állítást a napjaink egyik legmeghatározóbb francia szociológusává avanzsáló, Pierre Bourdieu 60-as évektől kibontakozó munkásságán keresztül lehet igazolni. Bourdieu esete e szempontból különösen érdekes, mivel esetében egy, a megnyilatkozásaiban a történetiséghez folyamatosan ragaszkodó, ám történelemfeletti – ha úgy tetszik ahistorikus – elméleti kerettel előálló szerzőről van szó.

Történelem és szociológia szintézisének azonban egy másik szerző, Raymond Aron munkássága lehet jó példája, amelyet éppen Aron Durkheim-kritikáján keresztül lehet körvonalazni. Aron életműve annak bemutatására is lehetőséget nyújt, hogy lássuk, a francia szociológia előtt többféle út nyílt, a durkheimi örökséghez ragaszkodó szociológusok mégsem tudtak vagy akartak ezen túllépni. A századelő vitáinak kérdésfeltevése ezért aktuális a mai napig, és talán ezért szentelnek oly nagy figyelmet Franciaországban mind a történettudomány, mind a szociológia egymáshoz viszonyított episztemológiai megalapozásának. Ez utóbbi kérdések Jean-Claude Passeron kapcsán kerülnek tárgyalásra. Ezzel párhuzamosan mutat be a fejezet két olyan szociológust, Robert Castelt és Luc Boltanski, akik a történetiség problémáját a gyakorlatban is sikerrel oldották/oldják meg. Castel alapvetően történeti tényanyagra építő, de szociológiai elemzési kategóriák mentén csoportosított műveinek episztemológiai alapját éppen Jean-Claude Passeron elgondolásaiban találta meg, mely jól illeszkedett a szociális kérdést interdiszciplináris megközelítésből tárgyaló írásához. Ugyanakkor Castel úgy tudta tárgyalni a jelenkor problémáit – történelem és szociológia gyakorlati összeegyeztethetőségét bizonyító munkáiban –, hogy a klasszikus szociológia keretein – sőt, az integráció, szolidaritás durkheimi tematikáján – belül maradt. Luc Boltanski pedig azért különösen figyelemreméltó, mivel sikerült hidat építenie a mikro- és makro-megközelítés közé azáltal, hogy munkáiban a makroszociológiai látásmód az egyéni felértékelődése is – ennek minden következményével – meghatározó. E sikeres házasság külön meglepetése, hogy Boltanski nem az elméletalkotók javasolta/prognosztizálta megváltó utak – mikroszociológia, mikrotörténelem –, hanem a szervezetszociológia felől jutott erre az eredményre. Szociológiát és történelmet a gyakorlatban is sikeresen összedolgozó Boltanski és Castel – durkheimianus megközelítés szerint – tulajdonképpen az évszázados programot valósították meg azzal, hogy aprólékos munkával a történelem egyedi, konkrét társadalmi jelenségeit a szociológia átfogó, egyetemes problematikájába illesztették.

A következő fejezet (Géring Zsuzsa és Zombory Máté munkája) azt mutatja meg, a nyelv problémájának a komolyan vétele hogyan alakít át egész kutatási területeket. A társadalomtudományok terepére nagy hatással volt a filozófia nyelvi fordulata, amely megkérdőjelezte azt a megközelítést, amely szerint a nyelv transzparens és semleges közvetítő médium. A diszkurzív megközelítés arra helyezte a hangsúlyt, hogy a nyelv maga jelentésadó

funkcióval bír, és a kommunikáció során, a kommunikációs aktorok társas viszonya és interakciója révén és által konstruáljuk a valóságot. A diszkurzív felfogásban tehát a nyelv a dinamikus, aktív és társas jelentésadási folyamatok mezeje. Éppen ezért a diskurzuselemzést a nyelvnek a használatában való vizsgálataként szokták definiálni. Meghatározó jellemzői a cselekvés-orientáltság, a helyhez/szituációhoz kötöttség, valamint az egyszerre konstruált és konstruktív jelleg.

A nyelv új felfogásának és a társadalomtudományoknak az egymásra hatása olyan új (inter)diszciplínák kialakulását hozta, melyek egyfelől újradefiniálták a társadalomtudományi vizsgálati tárgyról alkotott képet (megváltoztatták például az identitás-felfogást, a csoportképződés vagy éppen a társadalmi jelentésadás elméleteit), másfelől tipikusan szövegekkel dolgoznak, de ezeket nem csak mint lehetséges kutatási-, illetve adatforrást tekintik, hanem magának a vizsgálati objektumnak, a vizsgálat tárgyának.

A fejezet három diskurzus-elméleti irányt vizsgál, mindegyikhez hozzárendelhető egy-egy (inter)diszciplína. Az első terület középpontjában a beszéd, az interakció, mint társadalmi cselekvés vizsgálata áll, alapvetően a szociállingvisztika, az etnográfia és az etnometodológia területéhez kapcsolódva. E téren az elmélet és az elemzések fókusza a nyelv és környezetének kapcsolata, a nyelvhasználat és a kontextus viszonyának vizsgálata. A második irány azt vizsgálja, hogy az egyes társadalmi aktorok, szereplők hogyan teremtik meg magukat, identitásukat az interakció folyamán, a diskurzus révén. Ez az irányzat alapvetően a pszichológia, szociálpszichológia és nyelvészet egymásra hatásából kiemelkedő diszkurzív pszichológiához köthető. A harmadik irányzat a társadalmi rend, rendszer és társadalmi folyamatok diszkurzív jellegzetességeinek vizsgálata, a társadalmi kapcsolatok alakulásának kérdése körül szerveződik, a társadalmi mintázatok vizsgálata révén a diskurzus történelmi, intézményi sajátosságaira koncentrál. Ezen a szinten a diskurzuselmélet a szociológia, a kritikai kultúrakutatás, a politika és a gazdaság területén mozog. E megközelítés központi eleme a hatalom és az ideológia vizsgálata, így a kritikai nyelvészetben és a kritikai diskurzuselemzésben (CDA). Ez utóbbi irány kötődik leginkább a 'hagyományos' értelemben vett szociológiához, elmozdul a társadalmi szereplők, vagy a szűken vett társadalmi interakció szintjéről és a diskurzusok elemzése révén a társadalmi folyamatok, ideológiák, társadalmi intézmények működéséről kíván képet kapni. E területről a fejezet két irányt emel ki.

Teun A. van Dijk szociokognitív diskurzuselemzési elmélete és gyakorlata a CDA második példája. Kezdetben arra törekedett, hogy a vizsgálat alapegységeit a mondatokban kereső nyelvészet meglátásait a szöveg egészére kiterjessze, majd a a kognitív pszichológia felé fordult, végül (diskurzus)pragmatikai irányba mozdult el, és beszédaktuselméletnek az aktuális, folyó interakcióra való alkalmazására tett kísérletet. Van Dijk a formális dimenzióban a diskurzus sematikus szuperstruktúráját elemzi, a szemantikai dimenzióban a témákat vagy szemantikai makrostruktúrákat, végül a pragmatikai dimenzióban a globális beszédaktust. A kritikai diskurzusanalízis a diskurzuselemzői kutatás egy típusa, amely elsősorban azt vizsgálja, hogy a társadalmi hatalmi visszaélések, az uralom, és az egyenlőtlenség miképpen valósul meg, reprodukálódik, illetőleg lel ellenállásra a társadalmi és politikai kontextusban értelmezett szövegen és beszéden keresztül. Azon a belátáson alapul, hogy minden tudományos tevékenység részét képezi az uralmi viszonyok fenntartásának vagy megváltoztatásának. A CDA e tekintetben elkötelezett és reflexív társadalomtudományi tevékenység. A CDA elsődleges célja nem az elméletépítés, inkább egy diskurzuselemzési *eszköztárat* igyekszik lehetőleg bárki számára hozzáférhetővé tenni. A kritikai diskurzuselemzés általa kidolgozott elméleti kerete három dimenzió egymáshoz illesztéséből áll: társadalom, (társadalmi) tudat, diskurzus. A társadalmi struktúra eszerint csoportok közötti hatalmi viszonyok hálózata, melyben a magasan értékelt erőforrások egyenlőtlenül oszlanak meg. A hatalom alapját e ritka erőforrásokhoz való privilegizált

hozzáférés biztosítja. Ezek közé tartozik a diskurzushoz való *hozzáférés* is. Azonban a hatalom gyakorlása több ennél: az egyes csoportok (tagjai) akkor rendelkeznek hatalommal, ha képesek többé-kevésbé ellenőrzést gyakorolni más csoportok (tagjainak) cselekedetei és elméi felett. Az *uralom* fogalmát van Dijk a hatalommal való visszaélés számára tartja fent, amelyet megkülönböztet a legitim és elfogadható hatalmi formáktól. A *hatalmi elit* tevékenységének elemzése ebben kitüntetett helyet foglal el. Ami a társadalmi tudatot illeti, van Dijk hangsúlyozza: a nyelvhasználók tudással rendelkeznek a világról, amely tudást az emberi emlékezetben levő közösen osztott mentális reprezentációk együttesének tekinti. A társadalmi tudat diskurzus általi befolyásolása a *tudatellenőrzés*. Mivel a szöveg-előállítás és -értelmezés modellekre épül, a tudat ellenőrzése nem más, mint a modellek konstrukciójának szabályozása a diskurzus struktúráin keresztül. Az ideológia egy csoport tagjai által közösen osztott szociális reprezentációk alapja (kerete), azaz lehetővé teszi a csoporttagoknak, hogy a világról alkotott hiedelmek sokaságát megszervezzék, ugyanakkor csoportérdekek funkciója is, mivel más csoportok feletti hatalom vagy ellenállás szervezője. Csoportokon belül kohéziós funkcióval bír, a csoportok között pedig a „hatalom koordinációjaként”, a rendet legitimáló erőként működik. A kontextus érintkezési felület társadalom és diskurzus között.

A diskurzus-történeti megközelítés (vagy más néven a 'bécsi iskola' [Vienna School]) probléma-orientált, interdiszciplináris kutatási metódus, a diskurzusok elemzésekor kiemelkedő hangsúlyt fektet a történeti, társadalmi és politikai kontextusra, ezek nyelvi realizálódására és változására, valamint a műfajok, diskurzusok és szövegek folyamatos egymásra hatására. A kutatási megközelítést három példa szemlélteti: az 'Ausztia elsőként' kampány és petíció elemzése, a romániai bevándorlókkal szembeni előítéletek érvelési technikáinak és az Európai Unió alkotmánya körüli vita elemzése.

Messzemenő hatással járt mind a filozófiában, mind a társadalomtudományokban a tudás, tudomány és technika új felfogásmódja. Ez a tárgya a kötet utolsó egységének (szerzői Szabari Vera és Király Gábor). A kiindulópontot az a belátás képezte, hogy a klasszikus és modern szociológia meglepő módon igen kevés figyelmet fordított a tudomány és a technika problémájára, az egyiket inkább filozófiai és ezért a szociológiai szaktudomány számára túl 'magas', a másikat mint a természettel való anyagcsere mozzanatát az igazi társadalmiság szempontjából mellékes, tulajdonképpen 'alacsonyrendű' problémának tekintette. A tradicionális felfogás szerint a tudomány elsődleges célja a tényeknek megfelelő igazság megtalálása, ahol a tények egyszerűen csak vannak, függetlenül az őket megfigyelő tudósoktól. A legújabb társadalomtudományi fejlemények e felfogás mélyreható és a szociológiai-társadalomtudományi elmélet lényegét illető kritikájához vezettek. Ez az újszerű tudománykutatás a tudományt adott társadalmi-történeti kontextusban egy társas cselekvés eredményeként értelmezni, s célja a tudományt minden más emberi tevékenységtől megkülönböztető határok és kritériumok újragondolása, felszámolása.

A szociológiai kánonban találkozunk olyan elméletekkel, amelyek szerzői ugyan foglalkoznak tudományozociológiai, illetve tudásszociológiai kérdésekkel, de ez nem válik önálló megközelítéssé. Egyes belátásaik azonban releváns szempontokat tartalmaznak a tudomány és tudás szociológiai vizsgálatához (Comte, Weber, Durkheim). A klasszikus tudás- illetve tudományozociológiai elméletek (Mannheim, Merton) kevésbé törekedtek a domináns tudományozociológiai megváltoztatására.

Más a helyzet néhány, a társadalomtudomány peremén született megközelítéssel. A lényegében csak posztthumusz ismertté vált (és saját kollektivistikus megismerés-felfogásának cáfolataként magányosan dolgozó) Ludwik Fleck már felismerte egyrészt azt, hogy a szorosan vett tudomány sem a természettel magányosan szembenálló elmék, hanem 'gondolatkollektívák' terméke, másrészt kísérletet tett a tudományos tények keletkezésének megmutatására – más szóval a 'tényeket' nem a tudományos megismerés biztos

kiindulópontjának, hanem módosítható eredményének tekintette. Az alapjában véve inkább filozófus Polányi Mihály a 'személyes tudás' fogalmának kidolgozásával járult hozzá az új tudomány szemlélet kialakításához. Arra mutatott rá, hogy egy személyes, hallgatólagos elem mindig jelen van a tudományos megismerésben, az tehát nem értelmezhető mint az objektív környezet passzív leképeződése. Ezt a személyes elemet pedig mint társas valóságot értelmezte.

Thomas Kuhn közismert, a tudományos forradalmakról szóló munkáját a fejezet abból a szempontból veszi szemügyre, hogy milyen szociológiailag is releváns kérdéseket vetett fel forradalminak számító könyvében. Annak ellenére, hogy a tudás közösségi jellegének felismerése, a társas meggyőzés szerepének hangsúlyozása és a tudományos forradalmaknak mint társas eseményeknek a hangsúlyozása kézenfekvővé tennének egyfajta szociológiai szemléletet, Kuhn rendkívül szűkszavú e tekintetben. Ezért inkább azt a kérdést kell feltenni, hogy a szociológia miért lehetett alkalmas az újfajta tudomány megközelítések befogadására, vagy inkább miért éppen a szociológiához nyúltak azok a Kuhn után fellépő tudománykutatók, akik a hagyományos megközelítés keretein túl értelmezték a tudomány kérdését. Kuhn könyvének hatása nagymértékben köthető a szociológia nyitottságához, ahhoz a változáshoz, aminek eredményeként a szociológia tudomány szemlélete átalakult.

Napjainkból visszatekintve úgy tűnik, a tudomány szociológiai irány eléggé „rugalmas” volt, s kereteit oly módon kitágította, hogy képes volt beilleszteni a tudomány filozófia problémáit, a tudomány kognitív folyamataira vonatkozó kérdéseket is a vizsgálódási körébe. Jól ismertek azok a szerzők (Barry Barnes, David Bloor, Harry Collins), akik tudományelméletét leginkább a szociológiához közel állónak tartják. A tulajdonképpeni szociológia és a tudomány kutatás között mégis lassú volt a közeledés. Az új iskolák elsősorban nem szociológiai hagyományokon alapulnak, s elnevezésük ellenére csak lazán kapcsolódnak e diszciplínához.

Bloor (edinburghi iskola) esetében megfigyelhető, hogy alapvetően egy filozófiai problémára fókuszál, de válaszában tudománytörténeti megoldást alkalmaz, s e kettő különös kombinációjából hozza létre a tudományos tudás szociológiáját. Legjelentősebb eredménye, hogy szakított azzal a még Kuhn-nál is meglévő megközelítéssel, amely megkülönböztette a tudomány belső és külső dimenzióját. Ez képezte a nevéhez kapcsolódó és számos kritika célpontját képező erős program magvát, tudniillik az a megközelítés, hogy mind az elfogadott, azaz igaz, mind a hamis, vagyis tekintéllyel fel nem ruházott vélekedések kialakításában szerepet játszanak társadalmi tényezők, így mind az igaz, mind a hamis vélekedéseket azonos okokkal kell és lehet megmagyarázni. Ennek következtében nála a társadalmi és a kognitív már nem tartoznak két külön világba.

Harry Collins volt a legjelentősebb az erős programhoz kapcsolódó kutatók közül. Az volt a véleménye, hogy a szociológusoknak nem feladata, s nem is vállalkozhatnak a tudományos közösségek által kialakított tudományos állítások igazságtartalmának vizsgálatára. Ezt az álláspontot módszertani relativizmusnak nevezi. Igen lényeges újítása, hogy a szó szoros értelmében empirikus kutatást végzett, azaz nem könyvek, cikkek, dokumentumok alapján, hanem 'közvetlen közlőről' tanulmányozta a tudományos megismerést. A tudományt társas vállalkozásnak, a tudományos eredményeket a társadalmi dimenziók által meghatározott alkuk kimenetelének tekinti. Szerinte a megismerés kollektív aktus, társadalmilag meghatározott, a tudományos tények társadalmilag konstruáltak. Ugyanakkor – és ez feltűnő – ő sem vállalkozott a tudományos közösségek szociológiai elemzésére.

Az antropológiai tudomány kutatás e tekintetben hozott fordulatot – de egyben át is alakította a társas valóságról kialakított hagyományos képet. Más szavakkal: azon az áron

szociologizálta a tudománykutatást, hogy a szocialitás, a 'társadalom' hagyományos fogalmát elvetette. Karin Knorr-Cetina a tudományantropológia úttörő elméletalkotóinak egyike. Az antropológiai tudománykutatás szerint nem létezik egyetlen kitüntetett világmentelmezés, vagyis a különböző kultúrák azonos esélyekkel indulnak a világról alkotott tudás és magyarázat megalkotásában. A *tudást* nem külső és objektív, a természetből kicsikart válaszok gyűjteményének tekintik, hanem konstrukciónak, melyet a különböző törzsek, vagy tudományos laboratóriumok – de sohasem különálló egyének – hoznak létre, bonyolult és szinte már-már kibogozhatatlan rendszereiken keresztül, melyek eredményeként megszilárdul, stabilizálódik a tudás. Knorr-Cetina éppen a konstrukciós eljárás, a tudást előállító folyamatok megértését tekinti feladatának. Az 1980-as évek elején még olyan világ tárul elénk könyveiben, ahol a laboratóriumokban a tudósok hozzák létre a tényeket, 1999-es könyvében már sem a laboratórium maga, sem a tudósok nem kapnak ilyen kitüntetett szerepet, ott a főszerep a kutatást meghatározó masinériáké. A kérdés már nem az, hogy a tudósok, hogyan állítják elő a tudást, hanem egy komplexebb képet tár elénk: egy gépezet működését kellene megértenünk, amely maga válik kulturális tevékenységgé. Nem kizárólag a természet konstrukciójáról van szó. A tudományos tevékenység nem csak a természeti rendet, hanem a társadalmiét is újraalkotja. A tudományos tevékenység kutatásán jóval túlmutat az a meglátása, hogy a társadalmi kapcsolatok éppen a berendezések és gépek révén jönnek létre és stabilizálódnak. A szociológia ugyanis mindezekig nem sokat törődött a tárgyakkal és az embereket körülvevő fizikai környezettel.

Hasonló eredményekhez vezetett Bruno Latour munkássága. Belátásai nemcsak a tudományelméletekben, hanem a szociológiában is változást jelentettek. Latour tudományképe megszüntetni látszik azt az ontológiai problémát, amelyet a szubjektum és objektum szétválasztása hozott létre, s lehetőséget ad arra, hogy egy hálózatba kapcsoljuk össze a világunk összetevőit, embereket és nem embereket, mikroszintű cselekvőket és a makroszintű rendszereket. A tudomány latouri felfogása a társadalmi immanencia, az integráció problémáját is módosítja. Latour elméletében a humán és a nem humán cselekvőkből, vagyis hibridekből álló hálózatok vagy kollektivitások hálózata teremti meg az integrációt, és az integráció sikeressége a kollektivitások technikai alkalmasságának függvénye, amelyekben a közvetítések révén egyaránt szerepet kapnak normatív és stratégiai funkciók. Vagyis nemcsak egy laboratóriumi tudományos munka, hanem maga a társadalom is heterogén elemekből felépülő, s állandóan változó hálózatok halmaza, amelyet nem érthetünk meg kizárólag a dologi formáktól megfosztott, 'tisztán társadalmi' viszonyokból.

Ő sem a tudományos elméletek vizsgálatából, hanem a tudományos gyakorlat megfigyeléséből indult ki, s így a korábbi makroszintű magyarázatok helyett – amelyek például a tudósközösség társadalmi csoportérdekével magyarázták a tudományos tudás alakulását – a konkrét mikroszintű megfigyelésekre támaszkodva értelmezte a tudományos tevékenységet. A cselekvők és a kiterjedt hálózatok váltak kutatása tárgyává. A hálózat, a kollektivitások viszont nem szándékokkal, motívumokkal és normákkal rendelkező humán cselekvőkből állnak, hanem 'hibridekből'. A társadalmi folyamatok tulajdonképpen állandó transzlációk, azaz szándékok átültetése dolgokba, előírásoké technikai elrendezésekbe, társas kapcsolatok alakulnak át dologi függésekbe és viszont. Ebben az összefüggésben értelmezi Latour a 'hibrideket' minden mértéken felül szaporító, ugyanakkor a létüket (nem utolsósorban a 'tisztá társadalmiságot' feltételező szociológia segítségével) tagadó 'modernitás' mibenlétét.

A tudománykutatással rokon és sokban párhuzamos, egymást keresztező utat járt be a technikasziociológia. A technikasziociológia alakulását a tudományszociológiához hasonlóan befolyásolta egy olyan 'internalista' szemlélet, amely a technikai fejlődést egy racionális, belső szükségszerűséggel rendelkező folyamatként fogta fel. Ezzel szemben a '80-as években

született meg a 'technika-szociológia', vagy pontosabban a 'technikai rendszerek szociál-konstruktivista vizsgálatának' kutatási iránya, amely egyfelől a technikai tárgyak *tartalmát* akarta vizsgálni, anélkül hogy valamifajta 'eleve elrendeltséget' tulajdonítana a technikai fejlődésnek, és ebből a szempontból magyarázná az egyes technikai eszközök fennmaradását, sikerét vagy elterjedését. A 'tisza' technika helyén a technikai és társadalmi szétválaszthatatlan egyvelegét találták.

A fejezet a 'Nagy Technikai Rendszerek (LTS)', a 'Technika Társadalom Konstruktivista (SCOT)' és a tudományszociológiából ismert 'Cselekvő-Hálózat (ANT)' elméleteket vizsgálja. Az LTS elsősorban arra helyezte a hangsúlyt, hogy a XX. századi technikát jellemző hálózatok (pl. az elektromos hálózatok) egyszerre voltak technikai, gazdasági, politikai és 'emberi' problémák megoldásai. A SCOT irányzat a létező technikák belső működését és történetét tárta fel. Kerülte az olyan homályos fogalmakat, mint 'technikai determinizmus' és 'technikai imperatívuszok', a technikai változás dinamikáját emelte ki, figyelt a technikai tudás termékeire és változataira, a társadalmi szereplőkre, akiknek a cselekedetei befolyásolták a technikai megoldásokat.

Az ANT irányzatát a tudományszociológiában is aktív (valójában tudomány- és technikasociológiát el nem választó) Callon és Latour indította útjára. Elméleti 'hadállásaik' két legfontosabb csomópontja a heterogenitás és az általános szimmetria elve, ezek teszik érthetővé, mit értenek azon állítás alatt, hogy a cselekvő-hálózatok formálódását, változását és stabilizációját kell kutatni. A heterogenitás tétele szerint a körülöttünk lévő 'társadalmi' valóság felépítésében, fenntartásában és igazolásában rendkívül nagy szerepet játszanak a technikai berendezések, az épületek struktúrái, a közlekedési eszközök (és így tovább), vagyis röviden az anyagi viszonyok. Mindazonáltal, amikor társadalomtudósok képviselői általában társadalmiról vagy a társadalomról beszélnek, akkor ezeket a viszonyokat zárójelbe teszik, és ezek figyelembevétele nélkül próbálják meg megérteni a társadalmi kapcsolatok szövevényességét. Pedig a társadalom 'anyagát' keresztülszövik a technikai kapcsolatok. Szerintük ezeknek a 'láthatatlan' szálaknak a szilárdsága és 'szakítószilárdsága' miatt válhatnak a társadalmi kapcsolatok tartóssá. Nem beszélhetünk technikairól és tudományosról az egyik oldalon és társadalmiról a másikon, hanem minden 'társadalmi/emberi' viszonyrendszer ezeknek a különböző természetű elemeknek a kölcsönös kapcsolatából épül fel. Ennek megfelelően a heterogenitás elve arra hívja fel a figyelmet, hogy ezeket a viszonyrendszereket a maguk bonyolultságában, heterogenitásában kell vizsgálni ahelyett, hogy az egyik vagy a másik típusú elemeket elméletileg kitüntetnénk a kutatás során.

Az általános szimmetria elve úgyszólván ennek a tételnek a folytatása, hiszen azt hangsúlyozza, hogy ha a körülöttünk lévő valóság felépítésében egyaránt részt vesznek ezek az elemek, akkor cselekvéseméleti szempontból se tüntessük ki az egyiket vagy a másikat. Ez a tétel azzal az alapvető nézettel fordul szembe, hogy az ember az, aki cselekszik, aktív, aki tevékenyen formálja környezetét, míg az állatok, a tárgyi világ, a természet – vagyis egyszóval a nem-emberek – pedig tétlen elszenvedői az ember ügyködésének. A Cselekvő-Hálózat-Elmélet ezzel szemben amellet érvel, hogy ahelyett hogy kiemelnénk az embereket környezetükből valamilyen szempont szerint (intelligencia, értelemadás képessége, eszközhasználat stb.), tekintsük inkább a nem-embereket is úgy, mint amelyek cselekvésképesek. Elvégre ha ezek a nem-emberi elemek egyaránt részei a világunknak akkor ők/ezek is hatással vannak ránk, emberekre vagyis meghatározzák viselkedésünket, cselekedeteinket, sőt esetenként képesek megváltoztatni saját viselkedésüket is; vagy akár úgy befolyásolni a velük kapcsolatban lévő többi elemet, hogy azok letérjenek a megszokott pályájukról. Az általános szimmetria elve tehát egy emberekből és nem-emberekből álló hálózatot vesz alapul, és azt vizsgálja, hogy ezen a hálózaton belül hogyan befolyásolják egymást az adott elemek – miközben zárójelbe teszi azt a kérdést, hogy mi is ezen elemek

természete. Nem tagadják, hogy vannak különböző természetű entitások, de inkább arra a kérdésre kíváncsiak, hogy milyen típusú struktúra bontakozik ki, ha azt keressük, hogy mi és ki köti össze az entitásokat, és hogyan vannak egymáshoz kapcsolva. Az ANT szerint a szemünk előtt ilyenkor cselekvő-hálózatok bontakoznak ki, melyek feltérképezéséhez magunk mögött kell hagynunk előítéleteinket az emberről és a tárgyakról/természetről.

Ennek megfelelően tehát a cselekvő-hálózat egy olyan entitás, mely az őt alkotó különböző természetű elemek kölcsönös kapcsolatából épül fel. Ezekben a hálózatokban az elemek kölcsönös kapcsolatai határozzák meg az elemek tulajdonságait, viselkedését és készségeit. A cselekvők tehát nem szabadok, de nem is túldetermináltak egy fejük fölött létező struktúra által, mint a cselekvő-struktúra dichotómiában. A cselekvőknek sem a mérete, sem a természete, sem más jellemzői nincsenek meghatározva, hanem ezek mind az adott hálózat által és a hálózattal kapcsolatban érvényesülnek, és definiálhatóak. Egyrészt tehát a különböző elemeknek az egymásra gyakorolt hatása szabja meg a hálózat arculatát; másik oldalról pedig a hálózat struktúrája korlátozza vagy éppen segíti elő, ösztönzi az őt alkotó elemek készségeit, tulajdonságait vagy cselekvési hatókörét.

A 90-es években egy olyan 'közös' szótár, egy olyan fogalomrendszer kidolgozásának az igénye került újra előtérbe, mely felölelhetné, mind az emberi, mind a nem emberi cselekvőket. Ezt nevezik a 'szemiotika materiális fordulatának'. Az ANT elmélet nyelvészeti kifejezéseket és formulákat kezdett el használni a technikai tárgyak leírása céljából. Ahhoz, hogy a technikai és társadalmi elemek kifinomult kölcsönhatásait és változásait a jelenben le tudják írni, az elméletalkotók írásaiban megjelent 'a gép, mint szöveg' metaforája. Ez előzte meg az ANT mint irányzat deklarált, de korántsem véglegesnek tűnő megszűnését.

* * *

Merre tart a modern szociológia? Bizonyosan nem egy szupertudomány felé. Az általunk vizsgált fejlemények arra utalnak, hogy egyre kevésbé lesz tartható a társadalom mint jól elkülöníthető, önálló entitás képzete.